

lende religies dezelfde essentie hebben.

Degenen die niet combineren gaven soms een toelichting waarom zij dit niet deden. Zij voeren aan dat zij helemaal niet meer geloven, of dat het christendom zelf in hun ogen al genoeg in huis heeft. 'Geloven is geen pretpakket, waarin je enkel de dingen stopt waarbij je je het beste voelt', zegt een van hen. 'Geloven kan soms best pijn doen, maar dan maar religieus gaan shoppen vind ik niet getuigen van ruggengraat.'

Een meerderheid van de deelnemers (61 procent) heeft contacten met mensen uit verschillende religieuze tradities. Voor combineerders geldt dat meer (71 procent) dan voor niet-combineerders (46 procent). 'Ik denk dat het twee kanten op werkt', zegt Liefbroer daarover. 'Wie een religieus diverse vriendenkring heeft, is eerder geneigd zich te verdiepen in andere religies. En wie zich in een andere religie verdiept, leert ook mensen kennen met zo'n achtergrond. Meestal leidt meer contact tot meer begrip en minder vooroordelen, maar niet altijd tot het overnemen van elementen uit andermans religie. Zo is een deel van mijn onderzoeksgroep wel bevriend

Marije de Jong, hoofdredacteur *Happinez*:

'Dat iedereen zijn eigen invulling geeft aan spiritualiteit, is volgens mij

*van alle tijden. Maar de laatste jaren wordt het steeds zichtbaarder dat mensen zoeken naar nieuwe vormen van verdieping en beziehung. Er is behoefte aan rituelen; meditatie en yoga nemen een enorme vlucht. In *Happinez* schrijven wij daarover. Honderdduizenden lezers maken hun persoonlijke keus uit het rijke palet van alles wat er speelt tussen hemel en aarde. Niet iedereen is bewust multi-religieus, maar mijn indruk is dat het er meer zijn dan de 23 procent van de Nederlanders uit het onderzoek.'*

met moslims, maar bijna niemand integreert elementen uit de islam in zijn of haar religieuze mix.'

Egocentrisch

De bezoekers van de dominicaanse centra laten zich meer inspireren door de natuur, gesprekken en muziek dan door teksten uit heilige boeken en vieringen. Voor de combineerders zijn het voeren van gesprekken, persoonlijke rituelen en praktijken, zoals mediteren, en filosofische of spirituele teksten belangrijker dan voor niet-combineerders. De deelnemers aan activiteiten hebben vooral behoefte aan zelfverdieping en zelfontplooiing. Bezinning op het eigen leven en het beter in

balans brengen van lichaam en geest zijn daarbij de sterkste motivaties. Ze zijn minder gericht op de ander en op geloofsverdieping. Voor combineerders geldt dit het sterkst. Moeten we hieruit concluderen dat zij egocentrischer zijn dan andere gelovigen? 'Op zichzelf gericht zijn gedurende de activiteiten in de centra betekent nog niet dat ze ook daarbuiten vooral met zichzelf bezig zijn', reageert Liefbroer. 'Misschien vormt de deelname aan deze activiteiten juist een tegenwicht tegen grote inzet voor anderen in hun dagelijks leven.'

'Religies zijn een hulpmiddel om je te ontwikkelen en een beter mens te worden'

Wel blijkt uit het vervolgonderzoek van Berghuijs dat religieuze combineerders vooral trouw zijn aan zichzelf, terwijl monoreligieuzen vooral trouw zijn aan God. 'Dat is koren op de molen van mensen die denken dat combineerders egocentrisch zijn', meent Berghuijs. 'Maar je verdiepen in jezelf, waardoor je beter in je vel komt te zitten, kan ook heilzaam werken in je relaties met anderen.'

Zenleraar Ton Lathouwers:

'De meeste deelnemers aan mijn zengroepen voelen zich zowel in de christelijke als de boeddhistische traditie thuis. Dat geldt ook voor mijzelf: ik ben al dertig jaar zenleraar, maar ik kom ook graag in het benedictijner

klooster in Chevetogne, in België. Mijn leraar Masao Abe beschreef de combinatie christendom-boeddhisme als een magneet met twee polen, waartussen een vonk overspringt. Wat er ontstaat is geen mengsel, maar iets nieuws. Door je in de ene traditie te verdiepen, ga je de andere met nieuwe ogen zien. In de oosterse religies raakt het accent op het moederlijke me: compassie, vergeving, aanvaarding. Daar kunnen we hier in het patriarchale Westen nog wat van leren.'

Aalt Bakker: 'In welk religieus hokje iemands ervaring past, vinden wij niet zo belangrijk.'

Aalt Bakker, sinds 2008 directeur van het Dominicanenklooster in Huissen, vindt het positief dat de meerderheid van zijn gasten elementen uit verschillende religies combineert. Als hij beter naar de definitie van combineren kijkt, vallen de percentages hem tegen. 'Verwantschap van christenen met het jodendom en mediteren worden ook al onder multireligiositeit geschaard. Dat vind ik niet zo indrukwekkend.' Bezoekers van zijn 'centrum voor bezinning, bezieling en beweging' typeert hij als spirituele zoekers. 'Zij zoeken naar zin en zijn vaak ergens tegenaan gelopen in hun leven. Ze zijn bijvoorbeeld burn-out geraakt en willen zich daarop bezinnen. Ze hebben geen pasklare antwoorden.

In onze activiteiten leggen we de nadruk op beleving. Op die manier proberen we mensen dichterbij zichzelf, bij de ander en bij de bron van het leven te brengen. In welk religieus hokje iemands ervaring past, vinden wij minder belangrijk.'

Levensvragen

Ook het Dominicanenklooster in Zwolle richt zich op spirituele zoekers, vertelt Susanne de Jong-Tennekes, programmamaker sinds 2007. 'Wij staan in de christelijke traditie, maar we willen juist mensen aan de rand van die traditie en daarbuiten bereiken. Het is heel dominicaans om juist deze grensgangers op te zoeken. We richten ons niet speciaal op mensen die elementen uit verschillende religies combineren, maar waarschijnlijk hebben we het over dezelfde groep. Voor hen bieden we al meer dan 35 jaar zenmeditatie aan. Ook daarin komen levensvragen naar boven. We gaan in gesprek over hoe zenboeddhisme zich verhoudt tot de christelijke traditie.'

Dominicaan Leo de Jong:

'Ik heb er geen enkel bezwaar tegen dat zoveel mensen elementen uit verschillende religies combineren, maar voor mijzelf is dat een gepasseerd station. De vraag die eronder ligt vind ik veel belangrijker: Hoe ergoet jij wat of wie God is, het Onnoembare voorbij alle woorden en vormen, en wat betekent dat voor de weg erheen? Die vraag stel ik aan de deelnemers aan mijn cursus 'Mystiek op straatniveau' in Rotterdam. Op die weg kun je eventueel praktijken uit verschillende religies gebruiken, maar dat zijn slechts vingers die naar de maan wijzen. Het gaat om de maan. Zelf heb ik ooit zenmeditatie geleerd van een

zenleraar, maar inmiddels noem ik het stiltemeditatie. Die kwam vroeger ook voor in onze eigen christelijke traditie, maar die zijn we vergeten.'

Religie kan volgens Nederlanders uit vele bronnen opwellen

Een kwart van de Nederlanders is tegenwoordig lid van een kerk, blijkt uit de laatste editie van het onderzoek *God in Nederland*, dat elke tien jaar wordt herhaald. Daarnaast is 5 procent moslim en 2 procent aanhanger van een andere religie; de andere tweederde van de Nederlanders is buitenkerkelijk. Zij zijn te verdelen in ongebonden gelovigen (17 procent, vaak ex-kerkleden), ongebonden spirituelen (10 procent) en seculieren (41 procent). Een andere indeling maakt onderscheid tussen theïsten (14 procent), ietsisten (28 procent), agnosten (34 procent) en atheïsten (24 procent). Theïsten geloven in een God als persoon, die zich met ieder mens afzonderlijk bezighoudt; ietsisten geloven in een hogere macht die het leven beheerst. In totaal gelooft dus 42 procent van de Nederlanders in God of een hogere macht. Agnosten zeggen niet te weten of er een God of hogere macht bestaat en atheïsten zijn ervan overtuigd dat dit niet zo is. Volgens weer een andere indeling noemt 53 procent van de Ne-

derlandse bevolking zich gelovig en/of spiritueel. Religie wordt breed opgevat, want tweederde van de Nederlanders vindt dat religie uit vele bronnen kan opwellen; 62 procent denkt dat je religie moet samenstellen uit de wijsheid van allerlei tradities en ideeën en maar liefst 77 procent meent dat je verschillende levenswijsheden en praktijken kunt combineren tot wat het beste bij je past. Een kwart voelt zich persoonlijk verwant met meer dan één religie, vergelijkbaar met de uitkomsten van het VU-onderzoek van Joantine Berghuijs. De onderzoekers concluderen dat het geloof in een als persoon opgevatte God of een hogere macht in de afgelopen decennia sterk is afgenomen. Daar is voor een aantal mensen een vorm van 'horizontale transcendentie' voor in de plaats gekomen, die ook onder seculieren een flinke aanhang heeft: bewust en verantwoordelijk leven in het hier en nu, het overstijgen van jezelf, je verbonden voelen met anderen, de natuur of de kosmos. Bron: Ton Bernts en Joantine Berghuijs, *God in Nederland 1966-2015* (Ten Have, 2016)

Susanne de Jong-Tennekes: 'Het is heel dominicaans om juist grensgangers op te zoeken.'

Van de begeleiders van de activiteiten in Huissen en Zwolle noemt de helft zichzelf combineerder, blijkt uit het onderzoek van Anke Liefbroer. Dat leidt zowel in Huissen als in Zwolle weleens tot discussie onder de begeleiders. Bakker, zelf geïnspireerd door meerdere religies: 'Wij hebben een vitrinekast waarin zowel kruisjes en rozenkransen als Boeddhabeeldjes en klankschalen te koop worden aangeboden. In de middagmeditatie lezen we teksten uit verschillende religieuze tradities. Daar praten we over, waarbij ik het accent op het zoeken leg en niet op de keuze voor één antwoord.'

Balans

De Jong-Tennekes noemt zich christen 'in de breedste zin van het woord'. Zij twijfelde of het opnemen van mindfulness in het programma van het klooster een goed idee was. 'We hadden al zen- en yogacursussen en ik vind dat er een goede balans moet blijven tussen onze kernidentiteit en andere tradities. Daar staat tegenover dat veel mensen die rust en stilte zoeken niet naar ons klooster komen, maar wel aan mindfulness doen. Het is goed dat zij via deze activiteit nu bij ons binnenkomen. Zo maken ze ook kennis met de rest van ons programma.' Bakker en de Jong-Tennekes herkennen de behoefte van hun bezoekers aan zelfverdieping en -ontplooiing. Maar ze zien ook dat dit verlangen naar inkeer gepaard gaat met een sterke maatschappelijk betrokkenheid. 'Dat deelnemers aan onze acti-

viteiten zich goed voelen is voor ons geen doel op zich', aldus Bakker. 'Het gaat er uiteindelijk om dat zij worden zoals ze bedoeld zijn en dat zij de samenleving humaner maken. Dat zit bij onze bezoekers wel goed: zelfs degenen die hard moeten werken om zelf overeind te blijven, staan ook nog klaar voor anderen. Ik vind het prima dat zij zich bij ons opladen om thuis weer veel te kunnen geven.' Uit de onderzoeken van Berghuijs en Liefbroer kun je concluderen dat voor steeds meer mensen de grenzen tussen religieuze tradities vervagen, of zelfs irrelevant worden. De Jong-Tennekes wil daar geen oordeel over uitspreken. Zelf heeft ze ervaren dat geloof pas werkt als je er helemaal voor gaat, ook al vind je niet alles geweldig. 'Geloven vraagt om overgave en verbinding. Een religieuze gemeenschap is daarbij essentieel voor mij.' Bakker is ronduit positief over het verbinden van verschillende religies. 'Het is goed om te beseffen dat we allemaal uit dezelfde bron putten, en dat die bron groter is dan alle religies bij elkaar. Dat kan bijdragen aan minder vooroordelen en een vreedzamere samenleving.'

TEKST: FRIEDA PRUIM

Laurens ten Kate, hoogleraar vrijzinnige religiositeit en humanisme aan de Universiteit voor Humanistiek: 'Meer dan ooit zoeken mensen in deze tijd zelf naar de zin van hun leven en kiezen ze hun eigen levensbeschouwelijk pad. Daarmee transformeren ze bestaande religieuze en humanistische tradities én zichzelf telkens opnieuw. Dit onderzoek naar multiple religious belonging bevestigt dat fraai. Maar hoe bouwen we een wereld waarin 'multiple' en 'belonging' samen kunnen gaan? De neoliberale

noch de populistische leiders hebben hierop een antwoord: een samenleving waarin alles markt is of alles volk, laat zinzoekers in de steek. En loopt daarmee dus gevaarlijk achter de feiten aan die de onderzoekers scherp laten zien.'

BEELD: CORBINO

Berghuijs, J., Multiple religious belonging in the Netherlands: an empirical approach to hybrid religiosity, in: *Open Theology* 3: 19-37 (2017)
Berghuijs, J., H.Schilderman, A., van der Braak en M. Kalsky. Exploring single and multiple religious belonging, in: *Journal of Empirical Theology* (verschijnt binnenkort)
Meer informatie over dit onderzoek en contact met andere multireligieuzen: [Facebook.com/groups/multireligieus/](https://www.facebook.com/groups/multireligieus/)

André Droogers, antropoloog en auteur van *Kieswijzer levensbeschouwing*: 'Mixer is menselijk. Elke levensfase is aanleiding tot het uitproberen van nieuwe betekenissen. Zo mix ik elementen uit gematigd calvinisme met bevrijdingstheologie en een vleug zen. Als gelovige wetenschapper waardeer ik doopsgezinde vrijzinnigheid. Het aanbod van levensbeschouwelijke betekenissen is in onze tijd enorm verruimd. Dwars door dat aanbod heen herkennen mensen basishoudingen, zoals compassie en hoop. Door de ontkerkelijking spreken die basishoudingen nu meer aan dan het lidmaatschap van een religieuze organisatie. Dat bevordert tolerantie.'

BEELD: BART DROOGERS